

Ключевые слова: дискуссія, нація, язык, русская література, націоналізм, космополітизм, публіцистика, шовінізм.

УДК 811.161.2

Р. О. Дубровський

Особливості хронотопу в оповіданні «Планетник» Бориса Харчука

У статті розглядаються особливості часопросторової структури оповідання «Планетник» Бориса Харчука. Простежено специфіку переплетення реального та казкового топосів, їх взаємодію в межах створеної автором художньої картини світу. Особливу увагу зосереджено на загальних та циклічних темпоральних маркерах, а також співвідношенні загального і локального при зображенні простору.

Ключові слова: хронотоп, топос, темпоральність, художній простір, казковий час, міфологічність.

Dubrovskyy R. The peculiarities of time-space in the story "Planetnyk" by Boris Kharchuk

The article deals with the features of time and spatial structure of the story "Planetnyk" by Boris Kharchuk. It traces the specificity of binding of real and fantastic topos, their interactions in the artistic world picture created by the author. Particular attention is focused on general and cyclical temporal markers, and on the correlation of general and local in the artistic representation of space.

Keywords: time-space, topos, temporality, art space, mythical time, mythology.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кожна людина живе в межах певного часу та простору. Тож наше мислення побудоване так, що часопросторові показники є одними з найголовніших даних, які дозволяють нам орієнтуватися в оточуючому світі, а іноді й відрізнити те, що

сприймається як реальність, від гри розуму (наприклад, у сні, під дією психотропних речовин чи при психічному захворюванні). Читачі художнього твору так чи інакше стають дотичними до спроектованої автором картини світу, а відтак створення певного типу часопростору є своєрідною формою налагодження контакту між автором як творцем та сприймачем художнього твору. Фактично, хронотоп є системою координат, в якій функціонують не лише персонажі, але й перебуває читач у момент знайомства із книгою. У літературознавчому словнику-довіднику (за редакцією Р. Т. Гром'яка) зазначається: «Хронотоп (грецьк. *chronos* – час, *topos* – місце) – взаємозв'язок часових і просторових характеристик зображених у художньому творі явищ. Час у художньому світі (творі) постає як багатовимірна категорія, в якій розрізняють фабульно-сюжетний час і оповідально-розповідний (нараційний) час. У такий спосіб виявляють розбіжність між тим, коли згадані, описані події відбулись і коли про них повідомив оповідач або розповідач як свідок і учасник цих подій чи тільки інформатор, який певним чином довідався про них. Художній час твору залежить від його наповненості важливими подіями та їх просторової осяжності. Художній простір у творі також не збігається з місцем розгортання подій чи перебування персонажів: локальний інтер'єр, пейзаж розмикаються у широкий світ засобами ретроспекції (згадки, спогади, сні, марення). Характер і особливості хронотопу залежать від родожанрової структури твору, невіддільні від його суб'єктивної системи і є важливим чинником стильової визначеності художнього твору» [2, с. 714]. Зважаючи на багатоплановість цього поняття, а також на його важливість як для розуміння особливостей ідіостилію автора, так і для вивчення співвідношення елементів трихотомії «автор – текст – читач», вважаємо актуальним дослідження особливостей часопростору творів Бориса Харчука, частина яких тільки в останні десятиліття

була переосмислена й розглянута в межах новітнього наукового дискурсу.

Мета і завдання статті. Метою статті є аналіз особливостей часопростору як важливого інтегруючого елементу в оповіданні «Планетник» Б. Харчука. Серед основних завдань: 1) вивчення двопланової часопросторової структури «казки в оповіданні»; 2) з'ясування специфіки співіснування реального та «чарівного» у просторовій і темпоральній проекціях твору.

Аналіз досліджень проблеми. Про важливість вивчення часопросторової канви художнього тексту свідчить ціла низка праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Серед них М. Бахтін, І. Єгоров, М. Лейтіс, Ю. Лотман, Т. Манейчик, Н. Москаленко, Ю. Манн, Б. Мейлах, Е. Свенцицька, С. Скиба, О. Скаріна, В. Топоров, З. Тураєва, Л. Цибенко та інші. Так, М. Бахтін, визначаючи хронотоп як «певну форму відчуття часу і певне відношення його до просторового світу», підкреслює, що «хронотоп дає істотний ґрунт для показу-зображення подій. І це саме завдяки особливому згущенню і конкретизації прикмет часу – часу людського життя, історичного часу – на певних ділянках простору. Це і створює можливість будувати зображення подій в хронотопі (навколо хронотопу)» [1, с. 255].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Борис Харчук визначив жанр свого твору «Планетник» як повість-легенду. За своєю суттю ж це повість-притча. Легенда – усне народне оповідання про чудесну подію, що сприймається як достовірна [2, с. 386]. Уже саме надання автором такої жанрової специфіки налаштовує читачів на наявність у творі двох площин: реальної та напівреальної, в якій, за традицією, сполучаються елемент фантастики з глибиною віків, до якої читач не є причетним, а відтак може лише сприймати розповідь на віру або ж сумніватися. Як і у творі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», де перетинаються

кілька часопросторових пластів та існує роман в романі, або ж у «Диві» П. Загребельного, де одночасно представлено кілька історичних епох, у «Планетнику» Бориса Харчука функціонують дві часопросторові структури: розповідь агронома, сучасника читачів, про квартирування в Олені Булиги та її легенда про життя малого Планетника. Цікаво те, що сучасне в оповіданні має відносно чітко окреслені часопросторові межі, про які, зокрема, свідчить опис техніки на городах і зображення інтер'єрів та екстер'єрів. Наведемо приклади: «Нам гарно й добре вечерялося. Не заважала гуркітлива траса і гук тракторів. Гори, ліс, поля й озера вловлювали, поглинали й гасили скрегіт заліза і надсадність моторів» [4]; «Коли супутник закотивсь, я привітався й сказав, чого прийшов» [4]; «Я подав руку, допомагаючи їй звестися з порога, й вона запросила на оглядини. Заклацали вмикачі, спалахнула електрика: веранда, кухня, спальня – скрізь прибрано, чисто» [4]. Таким чином, сам факт квартирування молодого спеціаліста-агронома в Олені Булиги, опис шумної траси, моторів, тракторів, самоскидів, репродуктора дають змогу з відносно високою точністю (10-15 років) ідентифікувати час розвитку подій. Таким же означенням є простір «нелегendarної» частини твору. Про нього свідчать наступні рядки: «Мене перекинули агрономувати під Славуту. Так я опинився в селі Вербівцях, де й порадили стати на квартиру до Олені Булиги» [4]; «Ми сідали на лавку під вишнею, а перед нами, за гомінким асфальтом, який пролягав трасою через село, за людськими городами, у густих лозах і в глибоких берегах текла Вілія» [4]; «Червоний сосняк вкриває гору, знімаючись у небо. Він не заступив неба, бо було високе. На широкоспадистій, похилій горі, на її білому камені, де не могла вчепитися ні трава, ні кущ, там і сям стриміли поодинокі карячкуваті сосонки, а за ними, з далини, виднілися руїни замку і білостінний собор – в Острозі» [4]. Отже, йдеться про місцину між Острогом (тепер Рівненської області) та

Славутою (тепер Хмельниччина). Відстань між містами по сучасних автодорогах становить 29 кілометрів, а по прямій лінії – майже вдвічі менше, тож із села під Славутою дійсно можна було бачити бані церков в Острозі. Водночас, поряд із такими точними топографічними характеристиками, автор подає й інший простір, інший час. Це виміри, в яких жила сама Олена Булига, котра вставала удосвіта, щоб усе встигнути, хоча, здавалося, нікуди й не поспішала, вона жила за законами природи у світі, наповненому красою та гармонією. Устами агронома (від першої особи) автор усе ж намагається дати їй конкретну часову характеристику – означити її вік, проте відносно цієї людини вона не може бути точною: «Їй було, може, всі сто літ» [4].

Розповідь бабусі про Планетника є проекцією другого хронотопу, в якому водночас функціонують казково-легендарний та реально-історичний час і простір. Так, з одного боку, хлопець жив у часи кріпаччини, що, наприклад, засвідчують назви одягу та предметів побуту (камізелька, личаки, каптур, кунтуш), а також опис тогочасних соціально-політичних та економічних реалій (кріпаччина, подушне): «– Рік неврожайний, подушне плати, кріпаччину відробляй, а тут ще й ти? – заголосила мати» [4]; «Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панщину, і він ішов, як не з косою, то з щипом, – косив, молотив» [4]. Отже, йдеться про XVI – XVIII століття. Однак сама поява Планетника прив'язує історичний час до часу фантастичного з його невизначеністю: «Планетник був малим хлопчиком. Він, як усі ми, прилетів з вирію казки на свій берег. Тоді й не помишляв, що йому судилося стати бурівником, хмарником» [4]. Таким чином, нічого не сказано про конкретний час появи Планетника, але сам темпоральний рух відбувається лінійно – від минулого, коли з'явився хлопчик до майбутнього, коли він зник. Водночас як і в першому хронотопі (розмови агронома з Оленою Булигою), так і в другому (пригоди Планетника) Борис Харчук доволі точно

показує циклічний час. Наприклад, чітко вказано, що герой, від імені якого ведеться оповідь, приїхав у село Вербівці у травні, коли стара жінка й розповідала йому легенду тихими теплими вечорами: «Теплими травневими вечорами Олена Булига зосереджено й помірковано оповідала мені легенду про Планетника, оповиту чарами давніх часів і наче облиту мінливим сяйвом місяця» [4]. Водночас уже в цих рядках помітний контраст між двома хронологічними вимірами – конкретним та легендарним, оповитим загадкою, а відтак чітка окресленість останнього виглядала б нелогічною. Тут Борис Харчук дотримується міфолофольклорної традиції неозначеної темпоральності (*у сиву давнину, давним-давно, давно це діялось* тощо). Конкретність часу і простору, які можна уточнити, перевірити, зіставити з історичними хроніками, зазвичай шкідливі для самої легендарної основи, де фантастичне тло відіграє організуючу роль. Планетник усе ж, попри нечіткість часопросторових координат, перебуває в реальному хронотопі (певній історичній епосі на певній території). Йдеться про часи існування панщини на українських землях. Але це лише один із двох топосо-темпоральних рівнів, що діють у «легендарній» частині оповідання. Другим є рівень фантастичний. У читачів складається враження (і це є важливим елементом творення Борисом Харчуком художньої картини світу в оповіданні-притчі!), що відсторонення від конкретної часової буденності, конкретного топосу і тяжіння до вічного й небесного однаковою мірою притаманне легендарному Планетнику та реальній Олені Булизі, котра про нього розповідає. Вона прожила життя (можливо, всі сто років) і застосовує для критичного осмислення дійсності ті ж мірила, які застосовує й легендарний хлопчик. Таке взаємопроникнення різних хронотопів сприяє єдності ідейного задуму автора: необхідно цінувати землю, небо, природу, бо вони, на відміну від тлінної людини, мають право на вічність. Знайомство Планетника із дідусем

Капушем нагадує казковий сюжет. Однак у літературній казці, як правило, діє вигадана самим автором система фантастичних персонажів. А в оповіданні Бориса Харчука зустрічається ціла когорта міфологічних істот, про яких досвідчений читач загалом має уявлення з українського фольклору, міфів, легенд, творів М. Коцюбинського, Лесі Українки. До речі, розповідь про русалок, духів, Водяника, Лісовиків і Лісовок інтегрує міфологічні елементи всієї України і не прив'язує «легендарну» частину твору до певного локального, як у випадку із частиною «реальною», топосу. Такий прийом покликаний підкреслити загальність виведених у ній істин. Нерозуміння і прагнення знищити те, що виходить за межі обивательського сприйняття, подані автором як загальноукраїнські та загальнолюдські риси. Наведемо приклад: «Він вийшов на поріг. Босий, у вишиванці, штани на очкурі – звичайний, як і вони. Хотів щось сказати, але на нього посипалися камінці, погрозливо наставилися кочерги, вила, ціпи, сокири.

– Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..

Над'їхав пан у малиновому кунтуші, а з ним і піп у чорній рясі. Вони не втихомирили село. Пан сказав:

– Скараємо, але без самосуду. А піп проголосив:

– Спалити.

...Вечоріло. Його закували – не боронивсь. Повели в холодну. Село повалило з подвір'я, пильнуючи, щоб часом не обернувся у вовка чи у птаха й не втік. Зовсім стемніло. А в те, що він може обернутися вовком чи птахом, мабуть, не дуже вірили: прив'язали до спини дві свічки – не втече, нехай світить... А його вже стара мати побігла слідом, але спіткнулася у воротях, упала, ридаючи і б'ючись головою об землю.

Не було кому пожаліти ні Планетника, ні старої матері: народила виродка! Злі, сердиті, страшні люди... Очі банькати, груди ходуном, руки трясуться і на лобах написано: ненависть і нетерпець» [4].

Вишиванка на Планетнику, холодна, в яку його повели, показ пана і попа створюють українське тло, сама проблема злості показана як загальнолюдська.

У кінці твору автор знову «розмиває» хронотоп, уточнюючи лише те, що Планетник хотів «стати над громами»: «Серед ночі на горі над селом спалахнуло велике вогнище. Люди попрокидалися, побігли з лементом на греблю, й попадали від великого страху. З вогнища, яке сипало іскрами, в небо підіймалася куля. І в той час задзвонили дзвони. В далекому острозькому соборі, на сільській дзвіниці... Маленькі, більші, головні – усі дзвони.

З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи заповся в землю?» [4] Такий прийом єднає оповідання з найкращими зразками європейської літератури з подібною проблематикою. Порівняймо із закінченням «Старигана із крилами» Габрієля Гарсія Маркеса: «Одного разу Елісенді, яка вибирала цибулю в городі, раптом здалося, ніби морський вітер зриває бляшаний дашок над балконом; вона пішла до будинку і, визирнувши з вікна, яке виходило у двір, побачила, що це намагається злетіти ангел. Рухи його були невправні, він витоптав усю городину й мало не розвалив повітку. Нарешті йому таки пощастило здійнятися вгору. Коли він промайнув над останніми хатинами, вимахуючи крилами, мов старий яструб, Елісенда полегшено зітхнула. Вона ще довго дивилася вслід ангелові, який нарешті забрався від них і полетів у бік моря, перетворившись на маленьку чорну цятку» [3, с. 513].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Мала проза Бориса Харчука надзвичайно цікава та повчальна. Автор уміло послуговується засобами усіх рівнів для досягнення художньої виразності. Хронотоп в оповіданні-притчі «Планетник» є одним із таких засобів. Саме завдяки вдалому комбінуванню різних пластів, різних рівнів складності часу та простору твір, залишаючись

близьким та зрозумілим для читачів (і дорослих, і наймолодших), є чудовим зразком філософської прози. Потенціал проектування часопросторових зв'язків досі залишається не до кінця вивченою проблемою в сучасному літературознавстві, що залишає для дослідників широке поле для майбутніх наукових розвідок.

Література

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234-407.
2. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
3. Маркес Г. Г. Стариган з крилами / Г. Г. Маркес ; [пер. М. Жердинівської] // Зарубіжна література : посібник-хрестоматія. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2003. – 831 с.
4. Харчук Б. М. Планетник [Оповідання-легенда] / Б. М. Харчук // Школяр України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shkolyar.in.ua/posibnyki/ti-znash-shho-ti-lyudina/boris-harchuk/planetnik>

Дубровский Р. А. Особенности хронотопа в рассказе «Планетник» Бориса Харчука

В статье рассматриваются особенности пространственных структуры рассказа «Планетник» Бориса Харчука. Прослежено специфику переплетение реального и сказочного топосив, их взаимодействие в рамках созданной автором художественной картины мира. Особое внимание сосредоточено на общих и циклических темпоральных маркерах, а также соотношении общего и локального при изображении пространства.

Ключевые слова: хронотоп, топос, темпоральность, художественное пространство, сказочное время, мифологичность.